

Titula SANGA i nadležnosti prvih pisara

U četvrtom i trećem tisućljeću prije Krista kulminirali su brojni kulturni procesi koji su doveli do stvaranja velikih urbanih središta, a zatim i prvih država i izuma pisma. Specijalizacija poslova koja je pratila uspostavu urbanog života u južnoj Mezopotamiji uzrokovala je temeljno restrukturiranje društva koje se stratificiralo. Pismo je imalo važnu ulogu u svim spomenutim procesima. I pisari su aktivno sudjelovali u svim aspektima života zajednice bilježeći događaje i istovremeno oblikujući povijest. Prvi pisari mezopotamskih institucija nosili su titulu SANGA. Ovim se radom pokušalo utvrditi koja su zaduženja imali, nisu li se pojedini pisari specijalizirali u određenim granama administracije i kakav su položaj u njoj imali. Obrađeno je 496 pločica na kojima se pojavljuje titula SANGA. Stotinu pripada početnoj fazi kasnog Uruka, Uruk IV, dok se ostalih 396 može datirati u drugu fazu Uruk III. Na temelju dobivenih rezultata moglo se zaključiti da je od najranijeg razdoblja pismenosti postojala definirana grupa pisara s utvrđenom raspodjelom poslova, razvijenom unutrašnjom hijerarhijom i visokim položajem u društvu.

Urbano društvo i prve visokoorganizirane urbane ljudske zajednice prema našem sadašnjem znanju prvi puta pojavljuju tijekom 4. tisućljeća prije Krista u južnoj Mezopotamiji. Tada su se na širem području Mezopotamije razni elementi proizašli iz regionalnih tradicija objedinili u homogenu cjelinu koju danas nazivamo kulturom Uruk. Njezine su opće značajke ubrzana stratifikacija društva i izrazito jačanje kontrole nad pojedinim segmentima društva i okolnim prirodnim resursima. Intenzivna urbanizacija i hijerarhija naselja povezane s monumentalnom arhitekturom, umjetnošću i razvijenim računovodstvenim sustavom najzad su dovele i do nastanka prvog pismovnog sustava u povijesti ljudskog roda. U procesu urbanizacije pojavila se i potreba za osobama koje će koordinirati sve dijelove proizvodnje, pa se razvio i novi sloj visoko rangiranih osoba, nadglednika i upravitelja poslova. Iz njega su proizašli i prvi pisari.

U ranim razdobljima pismenosti oni su bili nova pojava u društvenoj sferi zajednice. Samim time nisu imali tradicionalno utvrđeno mjesto u hijerarhijskoj ljestvici. Međutim, pisarske su dužnosti morale preuzeti osobe koje su i prije izuma pisma imale jasno definirano mjesto u već tada složenoj administrativnoj organizaciji. Osnovna raspodjela administrativnih i općenito društvenih zaduženja vjerojatno je bila dobro utvrđena i prije kasnog Uruka (Uruk IV faze), a u

sljedećim se razdobljima samo doradivala.¹ Pojavom pisma službenici su u biti zadržali prijašnju ulogu u administraciji, samo su uz pečat sad držali i pisaljku.

Pisari su tako od samih početaka bili usko vezani uz administraciju i „računovodstvenu“ ulogu koju je pismo u početku imalo u mezopotamskom društvu. Društvo južne Mezopotamije na kraju 4. tisućljeća prije Krista sve se više koncentriralo u velika urbana središta. Nadzor nad velikim gradovima i njihovim ruralnim pozadinama zahtijevao je i daleko složeniju birokraciju i veći broj službenika. Usporedo su napredovala i sredstava administrativne kontrole, čiji je vrhunac razvitak pisma. Ovakav je tijek društvenog razvitka zacrtao M. Weber u studiji o birokraciji (Weber 1978). Birokratsko društvo opisao je kao vladavinu „stručnjaka“ čije odluke bez pogovora prihvaćaju osobe na koje se one odnose. Takvi su „stručnjaci“ u vrijeme kasnog Uruka bili upravo oni koji su poznavali osnovna sredstva organizacije gospodarstva i administracije, koji su planirali i obračunavali. Koncepti računovodstva su bili dio „tehnologije društvene kontrole“ kojom je utvrđen skok civilizacijskog razvoja od individualnih odnosa prema prikupljanju mnoštva dobara, masovnoj proizvodnji i raspodjeli dobara (Hudson 2004: 20).²

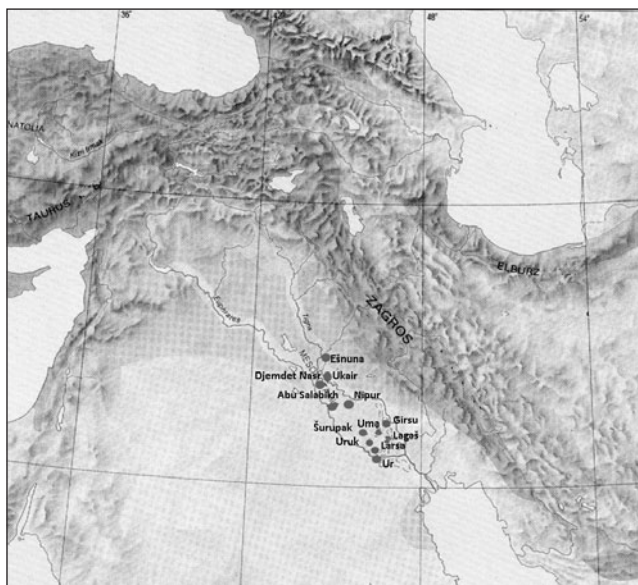
Uloga hramova i njihovih posjeda, zajedno s dugom i složenom poviješću mezopotamskog društva, bila je u žarištu interesa znanstvenika diljem svijeta. Istraživači su se našli pred obeshrabrujućim zadatkom da analiziraju tisuće i tisuće drevnih dokumenata koje je nepoznatim, davno izumrlim jezikom i pismom na glinenim pločicama zapisala grupa nama vrlo dalekih ljudi. Klinasto pismo dešifrirano je, doduše, već sredinom 19. stoljeća, ali prvi protoklinasti znakovi iz kojih se ono formiralo tisućljetnim razvitkom još su podložni raznim interpretacijama.³ Uz poteškoće koje su stvarali nepoznat jezik i pismo i uz tehničke poteškoće (fragmentarnost i oštećenost pločica, nestručno provedena arheološka iskopavanja), u obzir je trebalo uzeti i činjenicu da su sačuvani tekstovi samo mali dio negdašnjih velikih arhiva, pa pružaju samo ograničen uvid u golemu i složenu administraciju ranog mezopotamskog društva.

¹ O prijenosu administrativnih funkcija u razdoblje kasnog Uruka pisao je Nissen (NISSEN, DAMEROW I ENGLUND 1993: 19).

² Birokraciju je kao „tehnologiju društvene kontrole“ opisao LAMBERG KARLOVSKY (1996: 93).

³ Prvu općenitu studiju i pregled vrsta tekstova na protoklinastim pločicama izradio je 1936. godine Adam Falkenstein, koji se i danas smatra začetnikom moderne sumerologije u Njemačkoj (FALKENSTEIN 1936). Nastavak tog projekta preuzeo je u drugoj polovici 20. stoljeća Hans. J. Nissen, profesor Orijentalnih studija u Berlinu koji je objavio oko 5000 protoklinastih tekstova. Nissenu i berlinskom timu se 1982. godine pridružio i Robert Englund, a uskoro i Jöran Friberg i Peter Damerow, obojica povjesničari znanosti, koji su analizom numeričkog sustava izazvali veliki pomak u razumijevanju prvih tekstova. Zajedničkim radom berlinski je tim nizom publikacija *Archaische Texte aus Uruk* identificirao veliki broj arhajskih znakova čime je napravljen prvi korak prema razumijevanju prvog pisma, a preko njega i društva koje ga je stvorilo i njime se koristilo.

Do danas je pronađeno gotovo 5000 pločica i fragmenata pločica s protoklinastim zapisima.⁴ Dokumenti iz Uruka daleko su najbrojniji (oko 4000 pločica) i stoga je njihovo proučavanje ključno da bi se upoznala društveno-ekonomska struktura razdoblja. Pronađeni su u otpadnim jamama i zapunama, pa se relativna kronologija prvih zapisa uglavnom temelji na paleografiji i unutarnjim karakteristikama pisma (Larsen 1995: 178, 181, 182). Srodni dokumenti iz razdoblja kasnog Uruka pronađeni su i na drugim lokalitetima (Djemdet Nasr, Ukair, Uma; vidi kartu). Daleko ih je manje nego u Uruku, ali su neprocjenjivo važni jer su - za razliku od uručkih - pronađeni u sačuvanim stratigrafskim cjelinama.

Geografska karta prostora Mezopotamije i Elama

Sudeći po bogatstvu pisanih izvora, prvenstveno iz samog grada Uruka, reklo bi se da se tamošnja administrativna i društvena organizacija može rekonstruirati dugotrajnim, ali relativno jednostavnim prikupljanjem i iščitavanjem podataka koji su pohranjeni na pločicama. Nažalost, zadatak je puno zahtjevniji i složeniji. Protoklinasti znakovi zapravo su bili samo simboli koji su korisnicima predstavljali predmete, titule i ograničen broj pojmova. Nisu reproducirali govor niti predstavljali jezik. Nadalje, na pločicama su se tada bilježili gotovo isključivo administrativni podaci koji ne pružaju nikakve dodatne informacije o osobama koje su sudjelovale u poslovima kao ni o institucijama koje su svime rukovodile. Da bi se iz tog mnoštva podataka rekonstruirala uloga službenika s određenim naslovom, treba stoga najprije analizirati sve tekstove u kojima se on javlja, utvrditi

⁴ Pločice su dostupne u digitalnoj bazi podataka *Cuneiform Digital Library Initiative* (CDLI).

kojom vrstom poslova se bavi, koja je institucija za njih nadležna te na kraju koju količinu proizvoda dobiva ili je za nju odgovoran. Kad se utvrdi koliku je odgovornost pojedini službenik imao, može se odatle očitati i koliko je bio visok njegov položaj u administrativnoj hijerarhiji. Jezik kojim su se koristili autori protoklinastih zapisa još nije poznat. Podaci se uglavnom rekonstruiraju na temelju unutarnjeg konteksta pločice, što dodatno otežava razumijevanje tadašnjih odnosa u društvu.

Dodatne podatke pruža druga vrsta tekstova pronađenih u slojevima kasnog Uruka. Na takozvanim leksičkim listama titule službenika su zapisane po rangu.⁵ Uspoređujući podatke dobivene analizom obje vrste tekstova, može se rekonstruirati i koji je položaj pojedini službenik imao u administraciji kasnog Uruka kao i kakva je bila njezina hijerarhija.

Ovaj rad obrađuje samo mali segment te složene problematike. Analizom pisanih izvora pokušala sam utvrditi koja su zaduženja imali pisari, jesu li se pojedinci specijalizirali u određenim granama administracije i kakav su položaj imali u njoj. Tekstualni izvori pružaju najviše podataka po kojima se može utvrditi kakav je položaj i ulogu službenik imao u administrativnoj organizaciji, ali i u društvu uopće. U radu je obrađeno 496 pločica na kojima se javlja najranija titula pisara. Stotinu ih pripada početnoj fazi kasnog Uruka, Uruk IV (3500.-3200. pr. Kr.), dok se ostalih 396 može datirati u drugu fazu Uruk III (3200.-2900. pr. Kr.).⁶

Razmatranja o životu i djelovanju pisara u razdoblju kasnog Uruka temelje se uglavnom na nalazima iz samog grada Uruka i njegovog zaleđa te iz obližnjeg Djemdet Nasra. Obradujemo i tri skupine tekstova od kojih jedna vjerojatno potječe iz grada Ukaira, druga iz Larse, a treća iz Ume te brojne pločice nepoznatog porijekla.

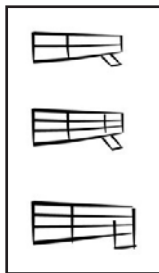
Naslov SANGA

Problem pisara u najranijem razdoblju mezopotamske pismenosti započinje već pitanjem titule koja je označavala tog službenika. Iako se zbog prirode pisma ne može sa sigurnošću reći o kojoj je tituli riječ, na temelju analize administrativnih dokumenata i simbola za koje se vjeruje da predstavljaju titule službenika najvjerojatniji kandidat je simbol koji danas nosi oznaku ZATU 444 i često se čita sanga

⁵ Leksičke su liste bile integralan dio mezopotamske kulture. U njima su nazivi stvari grupirani po raznim tematskim jedinicama. Osnovni tipovi leksičkih listi su *Lista riječi* i *Lista znakova*. *Liste znakova* bave se sumerskim vrijednostima pojedinih simbola, a u kasnijim razdobljima se dodaje i akademski prijevod. Tako se nalaze liste imena, profesija, drveća i drvenih predmeta, kamena i kamenih predmeta, metala, životinja... Ostale liste su akrografske liste (poredane po prvom ili glavnom znaku riječi) i liste sinonima. Postojali su oblici u kojima se organizirala i druga vrsta znanja kao što su gramatičke paradigme ili matematika. Svaka lista upoznaje učenike s drugim aspektima sumerskog jezika i pismovnog sustava (VELDHUIS 1997: 1, 2, 12, 90, 110, 113-117, 128).

⁶ Datacija faza je preuzeta od KUHRT 2002: 22, 23.

(slika 1).⁷ To je jedan od najučestalijih simbola koji se javljaju na protoklinastim pločicama. U raznim administrativnim i leksičkim tekstovima zapisan je čak 545 puta (vidi tablu u Englund 2009: 21, 22).

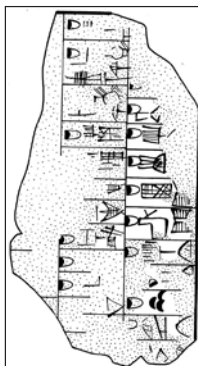
Slika 1. Simbol SANGA

Oznaka SANGA se na administrativnim dokumentima najčešće javlja bez ikakvih znakova, ali relativno su učestale i kombinacije s drugim simbolima. On je vjerojatno, kao i mnogi drugi znakovi u sumerskom pismu, bio polisemički i istovremeno je mogao označavati nekoliko titula pa je često zapisan u kombinaciji s drugim simbolima koji onda pobliže određuju konkretna zaduženja. Neki su vremenom postali i sastavni dio titula⁸ (Glassner 2003: 108). Zbog velikog broja raznih kombinacija u kojima se SANGA pojavljuje, u ovom je razdoblju vrlo teško razlikovati koji simboli pripadaju tituli, a koji označavaju poslove bilježene na dokumentu ili prenose neki drugi podatak. Pouzdane informacije o stvarnim kategorijama sanga pružaju Lu_2 A liste (slika 2.), ali na njima su zabilježene i titule

⁷ Visicato je u studiji *Power of Writing* iznio čvrste dokaze za pretpostavku da je titula SANGA u tekstovima kasnog Uruka imala isto značenje koje je u kasnijim razdobljima imala sumerska titula dub-sar (VISICATO 2000: 3, 4). Istog je mišljenja i R. Englund koji vjeruje da označava neku vrstu „računovode“ te da uska veza između pisma i knjigovodstva ukazuje da je SANGA ustvari bio službenik koji je pisao prve račune (ENGLUND 2001: 499). Biggs, a nakon njega i Englund i Nissen, predložili su da simbol SANGA treba interpretirati kao ŠID „brojati, računati“ (BIGGS 1967: 59; 1974: 33; ENGLUND I NISSEN 1993: 279; ENGLUND 1994: 152; ZATU 268, *sub* 244; NISSEN, ENGLUND I DAMEROW 1993: 147, 180). Charvát je također ustvrdio da je titula SANGA u razdoblju Uruk IV najvjerojatnije označavala službenika koji je brojao robu koja je u instituciju za koju je radio dostavljena u pletenim košarama s otiskom pečata (CHARVÁT 1996: 182). Nissen smatra da treba uzeti u obzir da je i simbol DUB u ovoj ranoj fazi pisma označavao pisara, budući da se u kombinaciji sa simbolom SANGA u nekoliko navrata javlja na Lu_2 A listi (NISSEN, ENGLUND I DAMEROW 1993: 105).

⁸ Vidi ENGLUND 1994: 152, s. v. sanga_a i sanga_b; ENGLUND I GRÉGOIRE 1991: 138, s. v. sanga; ZATU 268, 444. Diferencijacija simbola SANGA_b od uobičajenog znaka SANGA_a podrazumijeva u biti isti oblik, ali rotiran u drugom pravcu (takozvani *tenû*-oblik). Englund napominje da je takva diferencijacija napravljena kao čista mjera predostrožnosti dok se ne utvrdi kako je rotacija utjecala na njihovo značenje. Sasvim je moguće da se radi o istim znakovima koji su se zbog potpuno tehničkih razloga pisali na drugačiji način (npr. zbog nedostatka prostora ili prakse pojedinih pisara). Pojednostavljuvanjem i shematizacijom simbola u sljedećem razdoblju Uruk III varijacije simbola nestaju pa nalazimo samo simbol SANGA_a (ENGLUND 1998: 67, 72).

koje se inače ne spominju u sačuvanim administrativnim dokumentima kao što ni nekih titula iz dokumenata nema na listi.

Slika 2. Lu₂ A leksička lista, ATU 3, pl. 020, W 21208,38, Uruk III, Uruk

Nadležnosti pisara su, dakle, već netom nakon izuma pisma bile vrlo raznolike. Simbol sanga ima sve karakteristike termina koji označava nekoga tko ima posebno znanje, koji u društvu koje počiva na usmenoj tradiciji poznaje znakove.

Razdoblje Uruk IV

Oznaka SANGA u najranijim se zapisima iz slojeva faze Uruk IV spominje gotovo isključivo na pločicama pronađenim u samom Uroku (slika 3.). Za tri se pločice smatra da potječu iz Ume, dok se porijeklo jedne ne može utvrditi (Tabla 1.).

Slika 3. Protoklinasta pločica iz Uruka iz faze Uruk IV, ATU 5, pl. 106, W 9656,ex

Uruk

Istraživanja Uruka (današnje Warke) počela su sredinom 19. stoljeća kada je Sir William Loftus od 1850. do 1854. godine proveo niz manjih arheoloških iskopavanja. Pronašao je ostatke masivnih gradnji, glinene sanduke i prve pločice s klinastim pismom. Istraživanja su se nastavila tek 1912. godine kad su u Warku došli njemački istraživači koji su uz duže i kraće prekide ondje nastavili raditi do 1990. godine (Leick 2002: 32).

Pronađeni materijal jasno ukazuje da je Uruk u 4. tisućljeću prije Krista bio jedino stvarno urbano središte. Prostirao se na impresivnih 545.6 ha (5.5 km²). Sondiranjima na lokaciji hramskog kompleksa Eanna utvrđena je stratigrafija od 18 kontinuiranih slojeva (Uruk I-XVIII; Charvát 2002: 99). Prvi oblici računovodstva, „biljezi“, otkriveni su već u XVII. sloju, a od VII. sloja im se pridružuju i cilindrični pečati. Vjeruje se da je pismo moglo nastati već u VI. sloju, ali sa sigurnošću ga pratimo tek od IV. sloja (Charvát 2002: 99, 100; Vértesalji 1988: 26). Od VI. sloja u Uroku su postojala dva velika svetišta: Eanna, kulni kompleks posvećen božici Inani, i svetište boga Anua.⁹ Na početku sloja Uruk III cijeli zapadni i istočni dio grada doživjeli su velike promjene. Umjesto raznih građevina koje su postojale tijekom kasnog Uruka gradom tada dominira velika terasa svetog okruga Eanna, a umjesto dva kulna središta postoji samo jedno, vjerojatno posvećeno bogu Anuu (Nissen 1988: 102, 103; Crawford 1994: 61, 62).¹⁰

Na materijalu iz faze Uruk IV moglo se izdvojiti šesnaest različitih titula pisara (Tabla 1.). U Uroku je na najviše pločica zapisana obična oznaka SANGA_a (55 puta). Po brojnosti slijede titule SANGA_a NUN_a (10), SANGA_a DUB (5) i GAL_a SANGA_a (5), a rjeđe su titule SANGA_a IB (3) i SANGA_a UNUG_a (= Uruk; 3) te SANGA_a ZATU 737xSAL (2), SANGA_a KISAL (2), SANGA_a GURUŠDA (1), SANGA_a SANGA_a (1 na administrativnoj pločici i 1 u *Lu*₂ A leksičkoj listi) i APIN_a SANGA_a (1). Javljaju se i varijacije osnovnog oblika simbola SANGA: SANGA_b (7), SANGA_b IB_b (1), UMUN₂ SANGA_b (1), SANGA_c DUB_c (1) i SANGA_c (1). Na pločicama za koje se pretpostavlja da potječu iz Ume spomenuti su po 1 put SANGA_a, SANGA_a DUB_b i SANGA_a GAL_a. Na pločici nepoznatog porijekla javlja se samo SANGA_a DA_b.

⁹ Vidi NISSEN 1988: 83, 96, 97, 103; CHARVÁT 2002: 101-104; BECKER I HEINZ 1993; FRANKFORT 1968: 13; STROMMINGER 1980: 486; HEINRICH 1982: 35, 38, 39, 61-66, 72, 73; LEICK 2002: 37; ENGLUND 1994: 13-16; FINKBEINER 1986: 46; SCHMANDT-BESSERAT 1988: 10, 11, 16, 17.

¹⁰ Na žalost, unatoč intenzivnim arheološkim istraživanjima, organizacijski odnosi između različitih građevina unutar svetišta još nisu potpuno jasni. Čak se i za objekte posljednje faze kasnog Uruka, koji su najbolje poznati, ne može reći ništa više nego da su bili u nekakvom odnosu.

Očito je da se titula sanga u najranijim zapisima pojavljuje u velikom broju različitih kombinacija, što navodi na zaključak da se u ranim fazama pismenosti još nije standardizirala nadležnost osobe u čijim je rukama bilo novo administrativno oruđe. Najvjerojatnije su dotadašnjoj administrativnoj tituli SANGA samo pridodani termini koji su kazivali za koju je vrstu poslova pojedini službenik odgovoran. Zato se titula SANGA najčešće pojavljuje kao samostalan znak uz simbole koji ukazuju na vrstu transakcija u sljedećim unosima, ili je zapisana uz znakove kojima se dodatno utvrđivao sektor u kojem je službenik radio. Moguće je i da simboli zapisani uz SANGA nisu pripadali tituli, već su imali istu ulogu kao i unosi koji su prethodili tituli ili slijedili za njom. Drugim riječima, samo su opisivali vrstu poslova koje je sanga nadgledao. Nažalost, poredak kojim su protoklinasti znakovi bili zapisani bio je u ranim tekstovima više-manje proizvoljan pa se u većini slučajeva ne može sa sigurnošću odrediti utvrđeni slijed simbola kojim bi se onda mogle sigurnije identificirati pojedine titule. Međutim, i na temelju dostupnih podataka mogu se izvući određeni zaključci o ulozi sange u to vrijeme. Većina službenika s tim naslovom spominje se u kontekstu raznih, vjerojatno hramskih institucija (AB, IB, MUŠ₃, TUR₃, UNUG, LAGAR, NUN, EN). U više od 50 posto primjera SANGA stoji uz simbole koji predstavljaju neku od navedenih institucija. Uz to ne smijemo zaboraviti da je većina pločica dosta oštećena i da podaci koje imamo nisu potpuni. Službenici s titulom SANGA su u ovo vrijeme većinom bili uključeni u poslove sa stokom i distribucijom raznih gotovih proizvoda, a rjeđe se bilježe u vezi s radnom snagom, većinom robovima (SAL i KUR) i zarobljenicima (ERIM¹¹). U vezi s poljima spominje se samo na jednoj pločici SANGA NUN.

Interpretacija uloge koju je službenik SANGA imao u administraciji prve faze razdoblja kasnog Uruka iz već navedenih razloga (nepotpuni podaci, nerazumijevanje pisma) iznimno je težak i ponekad nemoguć zadatak. Petr Charvát je jedini na temelju tekstova razdoblja Uruk IV iznio tvrdnju da je titula SANGA u većini slučajeva zapisana u kontekstu poslova sa životinjama.¹² Rjeđe se spominje u vezi s pokretnim dobrima i raspodjelom obroka hrane. Charvát smatra da je unutar te službe postojala dodatna diferencijacija na više (GAL SANGA) i niže položaje (SANGA DUB). Po njemu sve ukazuje da je SANGA bio jedan od nižih administrativnih službenika zaposlenih u raspodijeli pokretnih dobara koji je, sudeći po gore navedenoj semantičkoj polivalenciji samog simbola, bio usko povezan s praksom pečačenja spremnika i skladišta (Charvát 1996: 182). Međutim, velika raznolikost titula koju je pokazalo naše istraživanje upućuje da je postojalo daleko više kategorija čiji unutarnji odnos još nije potpuno jasan. Na temelju podataka iz

¹¹ Englund pretpostavlja da simbol ERIM_a označava zarobljenika (ENGLUND 1998: 70).

¹² Charvát je analizu temeljio na tekstovima objavljenim u *ATU 1*, *UET 2*, *WVDOG 40*, *WVDOG 43*, *WVDOG 45*.

administrativnih dokumenata čini se da su SANGA NUN i SANGA IB imali nešto veću odgovornost, a time i viši status.¹³ K tome, SANGA NUN se jedini pojavljuje u tekstovima koji se bave raspodjelom polja. Nadalje, zapravo nema konačnog dokaza da je SANGA DUB u ovo vrijeme imao status niži od službenika SANGA GAL. Na pločici ATU 6, W 13989,a, on je primio istu količinu proizvoda (KAŠ) kao i SANGA MUŠEN, NUN SANGA i UR₃ KU₃ SANGA. Podaci sačuvani u ostalim primjerima nisu dovoljni da se o njegovom statusu zaključi išta osim da se njegova titula uvijek javlja u kontekstu neke institucije. Stoga je najvjerojatnije da je SANGA DUB bio stalan zaposlenik većih organizacija.

SANGA GAL, istina, prema podacima iz pločice ATU 6, 17, W 12011 prima količinu proizvoda manju nego drugi službenici koji uz titulu također imaju simbol GAL (GAL TE, GAL, GAL KISAL; to se poklapa s podacima iz nešto kasnijih Uruk III Lu₂ A lista), ali više od službenika NIMGIR i NESAG₂. Nadalje, on se nikada ne spominje u vezi s nekom institucijom što možda ukazuje da je njegova titula sama po sebi bila dovoljno jamstvo pravilnosti zabilježenih poslova. Stoga podaci dobiveni ovom analizom ne podupiru prije iznesene Charvátove teorije.

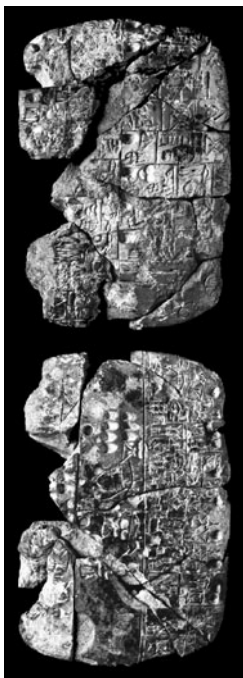
Sigurne podatke o rangu službenika SANGA pruža Lu₂ A lista gdje je SANGA_a SANGA_a (ATU 3, 23, W 20421,1) zapisan iza službenika ERIN NAM₂, NAM₂ NAM₂, KISAL (što se podudara s podacima iz dokumenata IM 074314 i IM 074293), AD, ŠE.NAM₂, i TE, ali ispred 1 N₅₈.BAD, NESAG₂, SUKKAL, NE, UMUN₂, KIB, LAGAR LAGAR, LAGAR, AB₂, i NIMGIR. Od službenika prve skupine on bi onda bio na nižem položaju, a od službenika druge skupine na višem.

Svi navedeni podaci ukazuju da je SANGA u razdoblju Uruk IV pripadao već jasno izdvojenoj, ali još nestandardiziranoj kategoriji službenika koji su bili na višoj razini administrativne hijerarhije.

Razdoblje Uruk III

U zapisima iz faze Uruk III naslov SANGA je također najčešće potvrđen na pločicama koje su pronađene u samom Uroku, ali je posvjedočen i u tekstovima iz Djemdet Nasra (slika 4.), u skupinama tekstova za koje se smatra da potječu iz Ume i iz Ukaira, te na par pločica iz Larse i Ešnune. Tome treba dodati i svjedočanstva s pločica kojima se ne zna porijeklo (Tabla 2.).

¹³ Na pločici IM 074314 on, zajedno sa ZATU 737xŠITA i KISAL, prima više HAŠUR od NUN, UKKIN DA, NESAG₂, ŠAB, i MEN. U srodnom računu IM 074293 službenik SANGA također prima više HAŠUR od GIxŠE₃, UKKIN DA, NESAG₂, PA i SILA₄ ali manje od ŠITA i KISAL. SANGA IB na pločici P 004026 prima veću količinu nepoznatog proizvoda od službenika SANGA čiji je drugi dio titule uništen (SANGA [...]). Na pločici ATU 5, 106, W 9656,ex SANGA NUN dobiva 2 N₁ GU₄ dok svi ostali službenici primaju samo 1 N₁. SANGA_b IB je također spomenut na jednoj leksičkoj listi koja se nije mogla pripisati ni jednoj utvrđenoj vrsti liste (ATU 3, 87, W 15920, a4) na kojoj su spomenuti i drugi visoki službenici (GAL IB, KA EN NAM₂ RAD, NAM₂ UMUN₂, ERIN NAM₂).

Slika 4. Protoklinasta pločica iz Djemdet Nasra iz faze Uruk III, MSVO 1, 212

Uruk

U Uroku se u razdoblju Uruk III simbol SANGA_a bez dodatnih oznaka 23 puta pojavljuje u leksičkim listama od kojih su 12 Lu₂A liste, i 110 puta na administrativnim pločicama. Slijede titule GAL_a SANGA_a (31 administrativni dokument, devet Lu₂A lista¹⁴, 3 ostale leksičke liste), SANGA_a SANGA_a GAL_a (9 administrativnih dokumenata), DUB_a SANGA_a (3 administrativna dokumenta i 15 Lu₂A listi), SANGA_a GA_a (13 administrativnih dokumenata), SANGA_a ZATU 753 (9 administrativnih dokumenata), NUN_a SANGA_a (6 administrativnih dokumenata i 4 Lu₂A liste), 3N₅₇ SANGA_a (6 administrativnih dokumenata) i SANGA_a AB_a (6 administrativnih dokumenata). Rjeđe se spominju službenici SANGA_a SUHUR (2 administrativna dokumenta, 6 Lu₂A lista), SANGA_a GURUŠDA (1 administrativni dokument i 2 Lu₂A liste), SANGA_a SUKKAL (2 administrativna dokumenta, 1 leksička lista), SANGA_a PIRIG_{a1}, SANGA_a KU ŠIM (4 administrativna dokumenta) i SANGA_a KU₃ RAD (3 administrativna dokumenta), dok se većinom u leksičkoj Lu₂A listi spominju SANGA_a ZATU 737xSAL (1 administrativni dokument, 11 Lu₂A listi), SANGA_a ZATU 737xU₄ (1 administrativni dokument, 8 Lu₂A lista),

¹⁴ Lexičke Lu₂A liste su posebno izdvojene jer se u njima prati rangiranje službenika. Stoga su bitan doprinos razumijevanju položaja sange u administrativnoj organizaciji.

SANGA_a ZATU 737xDI (1 administrativni dokument, 9 Lu₂ A lista), SANGA_a ZATU 737xX (6 Lu₂ A lista), SANGA_a UMUN₂ (10 Lu₂ A lista) i BU SANGA_a NUN_a ME_a (7 Lu₂ A lista). SANGA_a PIRIG_{a1} se spominje u 4 administrativna dokumenta i potpisuje 1 leksičku listu (*Lista metala*) dok se titula SANGA_a RAD pronalazi samo dva puta na jednoj leksičkoj listi nepoznata sadržaja.

Službenik s titulom sanga se u tekstovima iz Uruka javlja u raznim vrstama poslova, ali zamjećuje se da je u nekim granama administracije bio aktivniji nego u drugim. Najčešće se spominje u dokumentima koji se bave raznim proizvodima i tkaninom. U tekstovima iz drugih gradova daleko rjeđe djeluje u kontekstu proizvodnje i distribucije tkanina, a s nekih navedenih lokaliteta zasada uopće nema potvrde za to. U Uruku je taj sektor gospodarstva bio puno razvijeniji, pa su i službenici kojima je bilo povjereno zapisivati poslovanje morali u njemu biti aktivniji. Količina primjera i analiza dokumenata dopuštaju zaključiti i da su određeni sange možda bili odgovorni isključivo za te poslove. To se u prvom redu odnosi na službenike SANGA GA i SANGA ME, ali vidi se da su se i službenici s običnom titulom SANGA često uključivali u posao s tkaninama. Sanga se nešto rjeđe spominje i u dokumentima o žitaricama. Također se mogu izdvojiti službenici koji su najvjerojatnije bili zaduženi isključivo za ove poslove. Radi se o službenicima KU ŠIM SANGA koji je, kako je to već zaključio Robert Englund, možda bio zadužen za proizvodnju piva, i SANGA SANGA GAL o kojem će nešto više riječi biti kasnije (Nissen, Damerow i Englund 1993: 36). U dokumentima koji se bave stokom, SANGA se pojavljuje još rjeđe, ali je jasno da je bio uključen i u taj dio gospodarstva. Ne može se, međutim, izdvojiti ni jedan naslov za službenika koji bi nadgledao isključivo ove poslove.

U Uruku je pronađeno daleko više leksičkih lista nego u ostalim gradovima (čak 670 primjerka), pa i više naslova SANGA potječe s njih. Najčešće su potvrđeni u Lu₂ A leksičkoj listi jer je bila najpopularnija, ali i jer prikazuje službeničke naslove među kojima nekoliko uključuje termin SANGA. On se u toj vrsti tekstova pojavljuje čak 95 puta. U raznim drugim listama (*Listi službenika*, *Listi drveća*, *Listi biljaka*, *Listi metala* i raznim neidentificiranim vrstama lista) spominje se daleko rjeđe, ukupno 21 put. Neke titule koje su posvjedočene na Lu₂ A listi nisu se zasad pokazale u istovremenim administrativnim tekstovima. Možda se više nisu rabile u praksi ili nije istražen dio Uruka gdje su službovali njihovi nositelji. To su naslovi BU SANGA NUN ME, SANGA ZATU 737xX i SANGA UMUN₂. Prva su dva potvrđena samo u Lu₂ A listama iz Uruka, dok se SANGA UMUN₂ pojavljuje i u Lu₂ A listi iz Ume, ali i u jednom administrativnom dokumentu također iz Ume i drugom iz Ukaira.

Djemdet Nasr

Djemdet Nasr je relativno malen brijeg 30-ak km sjeveroistočno od Kiša. Stephen Langdon počeo ga je istraživati 1926. godine. U sjeveroistočnom dijelu Humka B otkrio je veliku građevinu i nazvao je najstarijom palačom na području Bliskog istoka.¹⁵ U prvoj kampanji u njezinim je prostorijama otkriveno preko 150 pločica s protoklinastim zapisima. Istraživanja je 1928. godine nastavio L. Watelin koji je tada bio upravitelj istraživanja u Kišu. Pronađen je mali broj pločica iz kasnijeg vremena (Englund i Grégoire 1991: 7, 8).¹⁶ Uz pločice koje su nabavljene na crnom tržištu, korpus Djemdet Nasra broji 243 teksta.¹⁷ Protoklinaste tekstove iz Djemdet Nasra objavili su R. Englund i J.-P. Grégoire s prilogom R. Matthews a o cilindričnim pečatima (Englund i Grégoire 1991).

U Djemdet Nasru je također najbrojnija titula bila SANGA_a (u 22 administrativna dokumenta). Nešto se rjeđe javljaju službenici SANGA_a AB_a (u osam dokumenta) i SANGAa NI+RU (u šest dokumenta), dok je najmanje onih s titulama SANGA_a NUN_a (u dva dokumenta i na jednoj leksičkoj listi) i GAL_a SANGA_a (u jednom dokumentu).

Pregledom tekstova iz Djemdet Nasra trenutno se može zaključiti da se službenik sanga tu najčešće pojavljuje u kontekstu poslova s raznim proizvodima, rjeđe u vezi s uzgojem i preradom žitarica, a još rjeđe je sudjelovao u transakcijama stoke. Neobično je da niti jedanput nije potvrđen u poslovima s tkaninom. Često je zabilježen uz termin NI + RU, najvjerojatnije naziv velike građevine (administrativnog središta) koju je iskopao Langdon (vidi u Matthews 1993: 29, 30; 2002: 34). U dva se dokumenta spominje uz toponim grada Uruka (UNUG) pa je možda bio uključen u trgovačke poslove s tim gradom ili se radi o pripadniku uručke administracije koji je u ovom gradu nadgledao poslove. U Djemdet Nasru su pronađena samo dva primjerka leksičkih lista, jedna Lista toponima i jedna Lista posuda. Naslov SANGA zabilježen je samo u Listi toponima.

¹⁵ Lokalitet se sastoji od dva tela (A i B) odvojena dubokim jarkom. Na telu A pronađeni su dokazi naseljenosti od obeidskog razdoblja pa sve do srednjeg Uruka. U sljedećem razdoblju kasnog Uruka napušta se tel A i naseljava tel B što je popraćeno i zamjetnim porastom stanovništva. Najznačajniji nalazi potječu iz završne faze tog razdoblja. Tada je najvažniji dio naselja bio veliki kompleks građevina čija namjena još uvijek nije utvrđena (CHARVÁT 2002: 162).

¹⁶ Kratkotrajna istraživanja je 1988.-1989. godine provela britanska ekspedicija pod vodstvom R. J. Matthews a.

¹⁷ CDLI (<http://cdli.ucla.edu>; preuzeto 12. srpnja 2008.).

Ukair

Pločice za koje se smatra da potječu iz Ukaira nabavljene su početkom 20. stoljeća na tržištu starinama i čuvaju se u Staatliche Museen u Berlinu. Prvi ih je obrađivao Falkenstein (ATU 1, 4) koji je po pečatu, kakav se često nalazi na pločicama iz Djemdet Nasra, zaključio da pločice potječu s istog lokaliteta (Steinkeller 1980: 23-25). Međutim, M. Green je kasnije povezala kombinaciju znakova $KU_6a RAD_a UR_2$ s istom kombinacijom na pločicama koje su 1940. – 1941. iskopane u slojevima kasnog Uruka (Uruk III) na nalazištu Ukair. Simboli vjerojatno označavaju grad Urum koji se kasnije pisao $UR_2xU_2^{ki}$ (Green i Nissen 1987: 77-83). Sličan oblik računa i kombinaciju znakova imaju i pločice koje su 1970-ih godina kupljene na bejrutskom tržištu, a danas se čuvaju u Muzeju biblijskih zemalja u Jeruzalemu. Vjerojatno potječu iz istog arhiva, pa se tretiraju kao skupina (Englund 1996: 9, 10).

Titula $SANGA_a$ u njoj je zabilježena samo šest puta samostalno ili s nekim varijacijama. Službenik $SANGA_a KU_6 RAD UR_2$ („sanga Uruma“?) je zapisan u tri administrativna teksta, dok se u jednom dokumentu spominju i $SANGA_a AB_a$ i $SANGA_a UMUN_2$.

U administrativnim dokumentima iz Ukaira titula sanga javlja se na samo 10 pločica što nije dovoljno za uopćenije zaključke. Može se samo utvrditi da su sange ovdje bili uključeni u poslove s raznim proizvodima, žitaricama i nešto rjeđe sa stokom.

Uma

Uma je u 3. tisućljeću bila važno političko središte sjeverno od budućeg velikog središta Girsua i sjeveroistočno od Ura. Donedavno je u znanstvenim krugovima bila dosta zapostavljena. Kroz njezino su područje protjecala dva važna kanala (Idigna and Iturungal) što je uvelike doprinijelo njezinom razvitku (Adams 2008). U vrijeme 3. dinastije Ura glavno središte se najvjerojatnije nalazilo na lokaciji Tel Djokha gdje je najveće nalazište toga prostora. Međutim, prije dolaska na vlast akademske dinastije vjerojatno se nalazilo na susjednom telu Umm Al Akrab (Dahl 2007: 33).¹⁸

U tekstovima za koje se pretpostavlja da potječu iz Ume najčešće se javljaju titule $SANGA_a$ (u 37 administrativnih dokumenata - jedanput kao $SANGA_b$,

¹⁸ Uma je meta raznih pljačkaša, počevši od početka prošlog stoljeća pa sve do nedavnog iračko-američkog sukoba nakon kojega su se na crnom tržištu pojavile velike kolekcije pločica. Nažalost, na ovom iznimno važnom lokalitetu još nisu provedena nikakva arheološka istraživanja. Podaci o ranim fazama razvitka Ume uglavnom se mogu dobiti iz pisanih izvora bez arheološkog konteksta. Trenutno se u raznim javnim i privatnim kolekcijama nalazi oko 20.000 što administrativnih, što leksičkih tekstova koji najvjerojatnije potječu iz Ume (ADAMS 2008).

jednoj Lu_2 A listi i dvije leksičke liste ostalih sadržaja), $SANGA_a$ TE RAD (u devet administrativnih dokumenata), $3N_{57}$ $SANGA_a$ (u sedam administrativnih dokumenata), $SANGA_a$ GAL_a (u pet administrativnih dokumenata) i NAGAR ZI SANGA (u četiri administrativna dokumenta) Spomenuti su i $SANGA_a$ UMUN₂ (u jednom administrativnom dokumentu i četiri Lu_2 A liste), $SANGA_a$ KASKAL (u dva administrativna dokumenta), $SANGA_a$ NUN_a (u jednom administrativnom dokumentu), $SANGA_a$ DUB_a (u jednom administrativnom dokumentu), $SANGA_a$ SANGA_a (u jednom administrativnom dokumentu) i $SANGA_a$ ZATU 737xSAL (u dvije Lu_2 A liste).

Službenici s raznim titulama sanga u ovom su materijalu najčešće potvrđeni u dokumentima koji se bave stokom, nešto rjeđe žitaricama i raznim proizvodima. Izgleda da se poslovima sa stokom uglavnom bavio službenik $SANGA$ GAL. Službenici $SANGA$ vrlo su rijetko bili uključeni u poslove s tkaninama, a ni jedanput nisu potvrđeni u tekstovima koji se bave poljima. Pet puta se javljaju u kontekstu poslova koji su se obavljali s gradom Urukom, ali ni jedanput se ne spominje termin NI + RU (Djemdet Nasr). Dosta se često javljaju na leksičkim listama i to najviše na Lu_2 A, a nešto rjeđe na drugim vrstama listi (*Listi posuda* i *Listi metala*).

Larsa

Takozvanu „Zbirku iz Larse“ od 27 (*MSVO* 4, 41-67) iznimno dobro sačuvanih pločica kupio je 1935. godine od preprodavača umjetnina nizozemski asiriolog Petrus van der Meer.¹⁹ Danas se čuvaju u Katoličkom sveučilištu u Nijmegenu (Nizozemska). Najvjerojatnije su pripadale arhivu hramskog posjeda u Larsi, koji je na dokumentima označen kao AN MAR_a. Kombinacija znakova U_4 AB/ARARMA₂ vjerojatno se odnosi na sumersko ime Larse u razdoblju Uruk (Englund 1996: 14). Službenik s titulom $SANGA_a$ bez dodatnih oznaka u ovom se korpusu spominje samo na dvije administrativne pločice.

¹⁹ Van der Meer je smatrao da potječu iz nekog naselja u blizini Kiša, vjerojatno iz Djemdet Nasra. Falkenstein je držao da pripadaju korpusu iz Uruka. Na kraju su pripisani dokumentaciji Larse ponajviše zbog službenika koji su zabilježeni i na ovim dokumentima i na pločicama koje su u Iračkom muzeju u Bagdadu, a za koje se tvrdilo da potječu s nelegalnih iskopavanja u Senkeru, staroj Larsi. Na pločicama „Zbirke iz Larse“ spominju se visoki službenici PA_a AN MAR_a i NAM₂ BU_a PAP_a (*MSVO* 4, 43, 45) koji su potvrđeni i na tekstovima male kolekcije koju je Irački muzej u Bagdadu kupio 1933. godine i male zbirke koja je 1934. godine kupljena za Babilonsku kolekciju Sveučilišta Yale. Sve tri skupine pločica našle su se na tržištu umjetnina u isto vrijeme pa su po tome i po istim službenicima koji se na njima spominju vjerojatno prodane zajedno (ENGLUND 1996: 15, 16).

Ešnuna

Iz Ešnune (Asmar I) potječe samo jedna administrativna pločica na kojoj se uz dodatne simbole spominju tri službenika SANGA_a.

Pisari na pločicama s nepoznatih nalazišta

Na pločicama čije porijeklo nije utvrđeno, ali za koje se zna da pripadaju razdoblju Uruk III, titula SANGA_a javlja se isključivo u administrativnim dokumentima osim u jednom slučaju kad je SANGA_a GAL_a zapisan na Lu₂ A leksičkoj listi. Samostalno ili s drugim simbolima SANGA_a je spomenut 33 puta. Zapisani su još i SANGA_a DUB_a pet puta, SANGA_a GAL_a 10 puta, SANGA_a SANGA_a GAL_a osam puta, SANGA_a TE RAD_a tri puta, a po dva puta se u administrativnim dokumentima pojavljuju NUN_a SANGA_a, SANGA_a SANGA_a i ZATU 737xDI SANGA_a.

Podaci s pločica nepoznatog porijekla ne mogu se tumačiti poput građe iz korpusa Uruka, Djemdet Nasra ili Ume, ali se i iz njih, na temelju određenih titula, mogu izvući neki zaključci o porijeklu pojedinih pločica.

I u ovim se dokumentima često pojavljuje SANGA SANGA GAL koji je povezan isključivo s uzgojem i preradom žitarica, a inače je zabilježen jedino u administrativnim tekstovima iz Uruka i Ume. U šest primjera spominje se i SANGA povezan s (hramskom?) institucijom TUR_{3a} koja se također uglavnom pojavljuje u Uruku i Umi. Stoga bi se i za gore navedene pločice moglo pretpostaviti da pripadaju korpusu tekstova iz Uruka ili Ume. U jednome dokumentu o poslovima sa žitaricama zabilježen je i službenik NAGAR ZI SANGA koji se inače spominje isključivo u tekstovima, također u vezi sa žitaricama, za koje se pretpostavlja da potječu iz Ume. Možda je i ova pločica iz urskog korpusa. Isto se može reći i za tri primjera u kojima se spominje SANGA TE RAD. SANGA se u kontekstu institucije (?) RAD pojavljuje i u dokumentima iz Uruka i Ukaira, ali u ovom obliku je potvrđen jedino u Umi. Za ostale službenike se, na žalost, ne može ništa preciznije zaključiti.

Položaj pisara u administrativnoj hijerarhiji

Analizom administrativnih pločica mogle su se utvrditi administrativne nadležnosti pojedinih službenika s titulom SANGA, a po opsegu njihove odgovornosti mogao se utvrditi njihov rang u administraciji.

Službenik s naslovom SANGA GAL u Uruku se spominje na relativno velikom broju pločica od kojih su 30 posto Lu₂ A leksičke liste. Na njegov viši položaj ukazuju sama titula koja na sumerskom znači „Veliki sanga“ i položaj na navedenoj leksičkoj listi, a također i podaci sačuvani u administrativnim dokumentima. U

većini poslova u kojima je sudjelovao prima ili vrlo veliku ili čak najveću količinu proizvoda. U dva primjera u istom je unosu i prima istu količinu robe kao i vrlo visoki, po *Lu*₂ A listi najviši službenik NAMEŠDA (*BagM* 22, 111; IM 134288). U dokumentu u kojem je odgovoran za najveći broj radnika (?) titula mu je zapisana u obliku KINGAL SANGA (P 004431 a II 1). Nadalje, SANGA GAL je u šest dokumenta bio odgovoran za cijelu transakciju ili za njezin dio (*ATU* 5, 1, W 5233,a; 7, 78, W 21733, 1; *BagM* 22, 141; P 003809; IM 134320; 134288). SANGA GAL je i u Umi u dva primjera službenik odgovoran za nadgledanje poslova. Jedan puta nadgleda poslove s divljim magarcima (MS 4538), a drugi je put zadužen za raspodjelu ovaca i koza (HJN 0016). I tekstovi kojima se ne zna mjesto porijekla potvrđuju da je SANGA GAL bio visokorangirani službenik. Na pločici o poslovima s ovcama spomenut je dva puta (MS 2842 a I 7; r I 1). Na aversu mu je dodijeljena određena količina životinja dok je na reversu spomenut kao jedan od službenika odgovornih za transakciju. U drugom (*CUSAS* 01, 38) nadgleda poslove s magarcima. Charvát na temelju teksta na pločici PI 193 čak smatra da je SANGA GAL bio istog ranga kao EN (Charvát 1996: 182, 183).

Na devet pločica u Uruku potvrđen je i službenik s titulom GAL SANGA SANGA koji je u svim primjerima uključen u poslove s ječmom (u sedam tekstova radi se o ječmu, a u dva vjerojatno o pivu, proizvodu iz ječma). U četiri dokumenta (*MSVO* 3, 79; 73; 75; 76) odgovoran je za obavljanje poslova, a u preostalih pet prima daleko najveću količinu robe (*MSVO* 3, 6; 11; 68; 74; 77). Isti je službenik dva puta spomenut i u administrativnim tekstovima iz Ume. U jednom je nadgledao distribuciju velikih količina ječma (HJN 0013) dok je u drugom, dosta oštećenom dokumentu, također vjerojatno nadgledao raspodjelu obroka hrane (proizvoda od žitarica, DUG_c; HJN 0028B). GAL SANGA SANGA spominje se i na osam pločica nepoznatog porijekla koje također svjedoče o njegovom visokom položaju. Na pet (*CUSAS* 01, 27 r II 1; 78 a II 1; 93 a II 1; 94 r I 2a; 154 r I 3) je bio odgovoran za cjelokupnu transakciju velikih količina ječma (u *CUSAS* 01, 154 je odgovoran službenik bio GAL SANGA SANGA Zabalama²⁰), dok u dva dokumenta (*CUSAS* 01, 105 a III 1; 147 r II 5) prima velike količine žitarica ili njihovih prerađevina. Posljednji dokument (*CUSAS* 01, 146) je račun o mjesečnoj količini žitarica i njihovih prerađevina koje su službeniku GAL SANGA SANGA dostavljene iz grada Ereša (NAGA_a). U svim primjerima osim jednoga²¹, kao i u primjerima iz Uruka i Ume, GAL SANGA SANGA bio je uključen u poslove s žitaricama, pa je možda vodio nadležni odjel administracije. Ne može se sigurno reći u kojem je on točno odnosu bio s običnim službenikom GAL SANGA. Možda je bio na višoj razini iste službe, te je bio zadužen isključivo za poslove s ječmom i proizvodima od ječma (npr. pivom).

²⁰ Zabalam je bio središte u provinciji Ume (NISSEN 1988: 131).

²¹ Na pločici *CUSAS* 01, 27 on potpisuje dokument o poljima (GAN₂).

Službenik koji je možda bio odgovoran isključivo za proizvodnju piva je KU ŠIM. Na pločici *MSVO* 3, 11 odgovoran je za transakciju u kojoj veliku količinu robe (ŠEN^{cienu}) dobiva GAL SANGA SANGA. U četiri dokumenta koja se bave ječmom ili sladom vjerojatno namijenjenim za proizvodnju piva, javlja se SANGA KU ŠIM (*MSVO* 3, 20 a I 1b; 58 a II 1; 67 a I 7; 85 a I 1). Englund je prvi izdvojio i analizirao ulogu ovog službenika. On smatra da je KU ŠIM bio visoki službenik odgovoran za pivovaru. Kombinacija znakova KU i ŠIM po Englundu označava ili određenu osobu, što on smatra vjerojatnijim, ili možda instituciju.²² KU ŠIM se spominje na ukupno 18 pločica, u nekoliko navrata je označen kao SANGA. Vjerojatno se u svim primjerima radi o visokom administrativnom službeniku „sanga kušimu“ ili „sangi kušima“.²³ Njemu je bilo povjereno da upravlja skladištenjem osnovnih sirovina za proizvodnju piva.²⁴ Kušimov visok položaj ne indicira samo titula SANGA, koja je i po Englundu označavala viši položaj u administrativnoj hijerarhiji kasnog Uruka, već i količina ječma kojom je gospodario (Nissen, Damerow i Englund 1993: 36).²⁵

U kontekstu proizvodnje piva (KU ŠIM) u jednom dokumentu o raspodjeli ječma jedan je od službenika odgovornih za cjelokupnu transakciju bio SANGA KU₃ (*MSVO* 3, 82 a II 1). Njemu možda pripada pečat s prikazom lova na lavove i divlje svinje (?) koji je otisnut preko aversa i reversa pločice. Otisak pečata bio je osobna oznaka čak i prije pojave pisma. Njime se bilježila osoba koja je nadgledala posao. Otisak pečata nije samo osiguravao integritet dokumenta, već je također identificirao osobu koja ga je otisnula kao službenika koji jamči za zabilježeni posao. Svaki službenik kojem je bilo povjereno da nadgleda neki posao morao je imati jedinstveni pečat čiji ga je otisak neupitno identificirao (Nissen, Damerow, Englund 1993: 15). Otisak cilindričnog pečata zasigurno ukazuje na visoki položaj pojedinih službenika. Vlasnici pečata su, očito, bili visokopozicionirani službenici i zemljoposjednici. Kao mogući vlasnici pečata pojavljuju se SANGA KU₃ u Uruku i SANGAAB u Djemdet Nasru. Visoki položaj službenika SANGA AB u administraciji Djemdet Nasra dodatno je potvrđen i podacima o poslovima za koje je bio odgovoran, o čemu nešto kasnije.

SANGA AB je također pripadao višem sloju administracije Uruka. U dokumentu IM 046099 o II on prima najveću količinu nepoznatog proizvoda, dok je u P 002679 sačuvana samo titula i numerička bilješka koja govori da je primio

²² *MSVO* 3, 2; 6 (?); 11; 29; 51; 52; 55; 58 (?); 64.

²³ *MSVO* 3, 55.

²⁴ Nekoliko tekstova gdje se spominje bavi se ječmom, točnije sladom i zdrobljenim ječmom ili ječmenom krupicom, osnovnim sirovinama za pivo. Neki tekstovi izravno spominju proizvodnju piva (NISSEN, DAMEROW I ENGLUND 1993: 36).

²⁵ Na pločici *MSVO* 3, 29 zabilježena je količina od oko 135.000 litara ječma. Vjerojatno je to obračun koji je pokrивao period od 37 mjeseci (NISSEN, DAMEROW I ENGLUND 1993: 36).

veliku količinu nekog proizvoda. Na pločici P 003809 o IV 3 i r III odgovoran je za cjelokupnu transakciju tkaninom u kojoj dio robe prima i službenik GAL SANGA. Tkanina je možda bila namijenjena za neku svetkovinu (EZEN) u gradu Šurupaku ili je došla iz Šurupaka kao dar za neku svetkovinu u Uruku. U ovom tekstu, kao i u IM 023446,11 o II 1a u kojem SANGA AB prima nepoznatu količinu nekog proizvoda, njegova se titula javlja u kombinaciji sa simbolom E₂.

Šurupak se u dokumentima iz Uruka spominje u kontekstu neke svetkovine i na pločici IM 134305 gdje se kao odgovorni službenik navodi UDU AB₂ ŠURUPPAK SANGA (a II 1). U tekstu P 003499 on je bio odgovoran, uz službenika SANGA GA, za raspodjelu dijela tkanine. U drugom je tekstu (IM 023436,? + IM 023437,8), također u vezi sa svetkovinom, u kojem se spominje i EN ZABALAM („En grada Zabalama“), za dio transakcija bio odgovoran SANGA [...].

SANGA 3N₅₇ pojavljuje se isključivo u administrativnim dokumentima, a također je imao viši status u Uruku. U jednom je dokumentu (IM 134988) bio odgovoran za cjelokupnu raspodjelu proizvoda, dok je u drugom (IM 134845) nadgledao poslove sa sitnom stokom (ovcama). Na pločici IM 023446,11 o III 3a primao je relativno veću količinu (5N₁) najvjerojatnije nekakvih obroka za radnike (GU₇ ZATU 651xGAR). Pločica je dosta uništena, ne vidi se koliku količinu su dobivali drugi službenici, pa se status ovog SANGE ne može usporediti s njima.

SANGA PAP bio je u dokumentu P 003517 odgovoran za poslove s većim količinama proizvoda, kao i SANGA ŠAM₂ APIN [...] u IM 134985. SANGA KU₃, čija je titula možda cijela glasila SANGA KU₃ RAD, potpisao je dokument o transakciji mliječnih proizvoda (ATU 7, 67, W 20511). Raspodjelu proizvoda vjerojatno namijenjenih za obroke radnicima zapisanu na ATU 6, 81 (W15897,c11) nadgledao je SANGA IB MU, dok je SANGA X ME je u BagM 22, 109 nadgledao raspodjelu tkanine. Na uništenoj pločici IM 134478 na kojoj je sačuvano samo ime grada Šurupaka na aversu, vidi se na reversu da je obračun „potpisao“ SANGA TUR. SANGA kojem je ostatak titule izbrisan, kao i količina koja je zbrojena u obračunu pločice BagM 22, 118, odgovoran je za poslove sa stokom. Isto je s dokumentom ATU 7, 72 (W 20514,1) gdje je na reversu u obračunu sačuvano samo 1N₃₄ 1N₁₄ 1N₁ [...] SANGA [...], i pločicom ATU 7, 41 (W 20274, 21) o poslovima s tkaninom ([...] SANGA X [...]). Poslove koji se vjerojatno tiču svinja, zapisane u dokumentu IM 023437,05, nadgledao je službenik od čije nam je titule sačuvano samo [...] SANGA. Službenik SANGA bez ikakve dodatne specifikacije titule potpisao je jednu transakciju proizvoda (HI, SUG; IM 134304).

U nekoliko dokumenata iz Djemdet Nasra koje potpisuje SANGA u istoj se ulozi uz njega javlja i službenik ENGIZ ŠAGAN upisan uvijek u unosu ispred (MSVO 1, 96; 98; 121; 146). U prvom primjeru u pitanju je NUN SANGA, u drugom AB SANGA, u trećem je sačuvano samo SANGA (ostali simboli su uništeni), a u četvrtom su iza ENGIZ ŠAGAN zapisana dva SANGA, prvo SANGA NI+RU

i u unosu ispod SANGA AB. Sva četiri dokumenta sadrže račun mješovitih proizvoda (UDU, HI, KID, ŠU,₂, MAR, SUHUR, KAŠ...). Očito su dva službenika ili pripadala istim institucijama ili bila zadužena za isti administrativni sektor. Iza titule ENGIZ ŠAGAN, istina dva unosa dalje, pojavljuje se i u dokumentu s računom sušenog voća iz Ukaira službenik SANGA AB (*MSVO* 4, 16 a III 2).

Na temelju sačuvanih tekstova iz Djemdet Nasra, službenik SANGA AB je i ondje zasigurno imao visoki položaj u administrativnoj organizaciji. Odgovoran je za razne poslove (potpisuje račune na reversu pločice), a u dva se primjera na pločici koju je „potpisao“ nalazi i otisak cilindričnog pečata²⁶ (*MSVO* 1, 125; 175). Nadalje, gotovo je sigurno radio za instituciju NI+RU. Na šest od ukupno osam pločica gdje se spominje pojavljuje se u kontekstu ove institucije. Jedan dokument gdje se ne spominje NI+RU popis je službenika kojima se nešto dodjeljuje i nije potpuno sigurno radi li se o pravom administrativnom dokumentu (*MSVO* 1, 112), a od drugoga je sačuvana samo polovica pločice (*MSVO* 1, 219).

Službenik SANGA AB, međutim, nije zabilježen ni na jednoj pločici korpusa za koji se pretpostavlja da potječe iz Ume. Ondje je samom vrhu administrativne hijerarhije vjerojatno pripadao SANGA TE RAD („sanga institucije TE RAD“). On je na sedam od devet pločica na kojima se spominje bio odgovoran za cijelu zabilježenu transakciju.²⁷ Vjerojatno nije bio zadužen ni za jedan određeni sektor administracije jer je bio nadređen i za stoku i za žitarice i za razne proizvode. Uvijek su u pitanju velike količine životinja ili proizvoda što dodatno svjedoči da je njegov rang visok.

Isti se službenik spominje dva puta i na pločici čije se porijeklo ne može utvrditi (MS 2501 a II 2; r II 1). U tom je primjeru SANGA TE RAD visoki službenik koji istovremeno prima određenu količinu tkanine i potpisuje cijeli račun. Na drugoj pločici (MS 2841 r III 2) nepoznata porijekla isti je službenik odgovoran za poslove sa stokom, vjerojatno ovcama (UDU).

²⁶ Radi se o dva različita pečata. Na *MSVO* 1, 125 pečat nosi motiv četveronožnih životinja (vjerojatno bovida) i ljudske figure koja u ruci nosi štap (ENGLUND I GREGOIRE 1991: 31; vidi i Matthews *MSVO* 2). Na *MSVO* 1, 175 otisnut je prikaz bradatog muškarca s kosom povezanom u pundu i s trakom oko glave. Vidljivi su i tragovi još jedne ljudske figure i vjerojatno fasade neke građevine (ENGLUND I GREGOIRE 1991: 32; vidi i Matthews *MSVO* 2).

²⁷ MS 2685; 2868; 2434; 2676 (sačuvan je samo revers, ali je jasno da je on bio odgovoran za cijelu transakciju); 2504 (obavlja posao za instituciju NIN SIG ili je to titula službenika koji je zajedno s njim bio odgovoran za posao); 2862/2; 2862/3 (sačuvan je samo revers i [...] TE SANGA_a što se vjerojatno odnosi na istog službenika jer se SANGA_a TE ne javlja ni u jednom dokumentu iz Ume). Na šestoj pločici (MS 2435) nije zapisana količina volova (GU₄) koji su mu bili dodijeljeni, a i to je jedini zabilježen unos (o I 1: 1(N₅₇), GU₄ |U₄x2(N₅₇)| TE RAD_a SANGA_a ŠA_{3a}, ZATU 710). Jedino je još na reversu zapisano SAL KI SI EN_a, što se možda odnosilo na instituciju za koju su volovi bili namijenjeni ili je time naznačena njihova namjena. Uzevši u obzir sve navedeno može se i u ovom slučaju zaključiti da je TE RAD_a SANGA_a bio odgovoran za cjelokupnu transakciju. Na sedmoj pločici (MS 2437 a II 8a) njemu je dodijeljen daleko najveći broj osoba.

U Umi se službenik s titulom NAM_2 GAR SANGA_a AMA_a pojavljuje kao potpisnik dvije *Liste posuda* (MS 2503/2; 2900/04) i tri *Lu*₂ A liste (MS 2429/4; 2429/3; 2429/2). Od liste MS 2900/04 je ostao samo revers s njegovim „potpisom“ u obliku $NI_a?$ SANGA_a GAR AMA_a? i ispred „potpisa“ [...] x N_1 , što možda ukazuje na ukupan zbroj unosa liste na aversu koji je potpuno uništen. Na listi MS 2503/2 od titule je sačuvano SANGA_a GAR AMA_a [...]. Mora se uzeti u obzir da bi se moglo raditi i o dva službenika, NAM_2 GAR i SANGA_a AMA_a. Međutim, zbog poretka simbola u dvije *Liste posuda* vjerojatnije je da se radi o jednom službeniku. Može se postaviti i pitanje nije li to možda ime AMA NAM_2 GAR službenika SANGA. To bi bio iznimno vrijedan podatak jer se zbog prirode protoklinastog pisma u dokumentima kasnog Uruka ne mogu pročitati imena osoba. U ranim dokumentima za sada se ne može utvrditi na što se točno odnosi većina simbola koji slijede iza numeričkih notacija, pa se ne mogu identificirati osobna imena. R. Englund je, međutim, na temelju sličnosti u organizaciji ovih i kasnijih tekstova utvrdio da u nekim dokumentima iza numeričkih notacija i neke okvirne kvalifikacije proizvoda slijede individualni unosi od jednog simbola ili kombinacije više njih uz koje više nije zapisana nikakva daljnja kvalifikacija (Englund 2009).²⁸ U tekstovima kasnog Uruka D. O. Edzard je kao moguća osobna imena izdvojio protoklinaste simbole KA GI (*ATU* 5 W 6612a) i AMA ERIM (W 9579 c v 1; Edzard 1998: 94, 95).²⁹ Ako se u ovim primjerima doista radi o osobnim imenima, AMA NAM_2 GAR bi pripadao istom tipu imena kao Edzardovo AMA ERIM. U prilog je toj pretpostavci što su u korpusu tekstova iz ranodinastičkog I-II Ura među najranijim sumerskim imenima najučestalije upravo kombinacije s imenicom ama „majka“ (vidi Osterman 2010: Tabla 5.). Bio bi to još jedan dokaz u prilog sumerskoj etničkoj pripadnosti barem dijela društvene elite kasnog Uruka.

U tekstovima iz Ume četiri puta se spominje i SANGA NAGAR ZI koji je najvjerojatnije bio odgovoran za poslove uzgoja i prerade žitarica. U dokumentu (MS 4540 a II 1), gdje se spominje i APIN UNUG, SANGA NAGAR ZI prima veću količinu ječma (odgovoran je za jednu transakciju). U preostala tri dokumenta (MS 4539 r II 1; 3881 a II 2; HJN 0037 a II 3) on je odgovoran za cjelokupnu transakciju. Može se zaključiti da je i on imao visok položaj u administraciji grada.

²⁸ Englundov rad se temelji na analizi serije od tri administrativna dokumenta iz Djemet Nasra (*MSVO* 1, 212-214). Sličnog su tipa i računi na pločicama W 20274,2 i W 23999,1, MS 3035.

²⁹ Englund također smatra kako je moguće da pojedine grupe simbola koje sadrže simbol MUŠ₃ zapravo označavaju osobna imena u kojima znak MUŠ₃ predstavlja ime božice Inane. U tekstovima sljedećeg, Uruk III razdoblja, nailazi se često na skupinu simbola u kojoj se nalazi protoklinasti znak AMAR koji je u kasnijim razdobljima često bio dio osobnog imena (na primjer *MSVO* 1 112 II' 4'; Amar-en). Osobno bi ime moglo biti i na istovremenim pločicama zapisana skupina E₂/KID EN TI (*MSVO* 1 196 i 2').

Isti je službenik dva puta zabilježen na jednoj pločici nepoznata porijekla (*CUSAS* 01, 100 a II 3; r I 4). Dokument se također bavi ječmom, NAGAR ZI SANGA prima već količinu proizvoda, ali kao jedan od odgovornih službenika i „potpisuje“ transakciju.

U Ukairu je sanga institucije KU_6 RAD UR₂ (grada Uruma?) očito imao vrlo visoku poziciju. Spominje se u tri dokumenta. Potpisao je dva, jedan račun žitarica (*MSVO* 4, 39) i drugi sušene ribe (*MSVO* 4, 12³⁰). U trećem (*MSVO* 4, 10 + CDLN 2006/2, 1) dobiva najveću količinu sušene ribe (SUHUR). Viši rang je najvjerojatnije imao i SANGA UMUN₂, sudeći po jedinom dokumentu gdje se spominje. Tu je jedini službenik odgovoran za relativno veliku količinu sušenog voća (HAŠUR). S tim se slaže i svjedočanstvo iz Lu_2 A leksičke liste (vidi dolje).

Iz razdoblja Uruk III Ešnune³¹ za sada potječe samo pločica *MSVO* 4, 79, gdje se spominju tri različite osobe s titulom SANGA. Dvojica su rukovala poslovima dva različita kućanstva (E_{2b} LAL_{2a} x NIM_{b2} i E_{2a} RAD_a), a zabilježena su i na aversu i u završnom zbroju na reversu pločice. Treći SANGA institucije (hramske?) AB_b TUR_{gumi} zapisan je samo na reversu, na kraju završnog obračuna, pa je vjerojatno bio odgovoran za cijelu transakciju. Postavlja se i pitanje nije li kućanstvo E_{2a} RAD_a u biti pripadalo drugom navedenom službeniku SANGA. Naime, na aversu je zabilježen samo kao RAD_a SANGA_a, dok na reversu u završnom obračunu stoji E_{2a} RAD_a SANGA_a. To ukazuje na kasniju, dobro utvrđenu praksu imenovanja pojedinih kućanstava službenika.

Na sangina kućanstva ukazuje i dokument *ATU* 7, 78 (W 217331) iz Uruka gdje E_2 SANGA ERIM u jednom unosu (a III 5a) dobiva proizvode (vjerojatno tekstila, GADA). U drugom E_2 NUNUZ SANGA dobiva proizvode DUG_c (*BagM* 22, 58 a I 3a). U poslovima koji se vjerojatno tiču određene vrste radnika spominje se E_2 SANGA KI IB (IM 023434, n a II 2), a samo E_2 SANGA stoji u dokumentima o raspodjeli nekih proizvoda (IM 134442 a I 1; 045988 a II 4d).

U dokumentu iz Ume (MS 2726, a II 4) također je potvrđena kombinacija gdje titula SANGA KU_{3a} slijedi iza simbola E_2 . Taj je naslov sange potvrđen i u drugim tekstovima iz Ume (MS 2727, a II 2).

U Lu_2 A listi SANGA nosi više dodatnih titula koje su većinom zabilježene i u istovremenim administrativnim dokumentima. Slijedom po listi, to su SANGA UMUN₂, SANGA_a ZATU 737xD, SANGA_a ZATU 737xX, SANGA_a ZATU

³⁰ U ovom tekstu sačuvan je samo dio titule SANGA RAD UR₂. Nije upisana kao obično iza obračuna na reversu. Usporedba zbroja u obračunu s količinom upisanom u unosima na aversu (zbroj reversa se podudara s aversom) i usporedba s drugim dokumentima iz Ukaira (npr. *MSVO* 4, 2), pokazuje da je najvjerojatnije nadgledao cjelokupnu transakciju.

³¹ Oblik simbola i kombinacija uobičajena za dokumente iz grada Uruka koji se pronalaze u istovremenim slojevima (Uruk III) pokazuje da bi pločica mogla biti iz Uruka (vidi Englund *MSVO* 4, opaske uz pločicu).

737xU₄, SANGA_aZATU 737xSAL, GAL_a SANGA_a, DUB_a SANGA_a, SANGA_a SUHUR, BU_a SANGA_a NUN_a ME_a, NUN_a SANGA_a i SANGA_a GURUŠDA. U 12 primjera simbol SANGA pojavljuje se i sam, ali su i to najvjerojatnije neki gore navedeni naslovi koji nisu cijeli sačuvani. Titule SANGA_aZATU 737xX i SANGA_aZATU 737xU₄ vjerojatno su, barem u svijesti pisara koji su sastavljali i propagirali ovu listu, imale isto značenje, jer u listi gdje je jedna nikada nema druge.³² Pri tome treba uzeti u obzir da se titula SANGA_aZATU 737xX uopće ne javlja u administrativnim dokumentima. Također se obje titule javljaju na istoj poziciji u listi, dakle na istom pretpostavljanom staleškom rangu.

Poredak titula koji bi u listama trebao odražavati administrativnu hijerarhijsku organizaciju unutar društva donekle se poklapa s podacima koji se mogu iščitati iz administrativnih dokumenata. I u njima su GAL SANGA i SANGA NUN imali veća zaduženja, a time i viši status. Sačuvani dokumenti prikazuju znatno složeniju administrativnu strukturu s daleko više službeničkih kategorija no što bilježe Lu₂ A liste. S druge strane, neke su titule zasada potvrđene isključivo u toj listi. Primjerice, u administrativnim dokumentima iz Uruka nema naslova SANGA UMUN₂, SANGA_aZATU 737xX i BU SANGA_a NUN ME. Titula SANGA_aZATU 737xX je vjerojatno, kao što je rečeno maloprije, istovjetna sa SANGA_aZATU 737xU4. Međutim, SANGA UMUN₂ se u dva dokumenta, iz korpusa koji se pripisuju Umi i Ukairu, spominje s većim odgovornostima, što potvrđuje visoki položaj na koji ukazuje poredak na listi. Možda igrom slučaja još nisu iskopani dijelovi arhiva gdje bi se ti službenici spominjali. Možda se i neki službenici, po prirodi posla, nisu u tekstovima pojavljivali češće od drugih.

Po svemu navedenome može se zaključiti da su službenici s titulom SANGA bili važan dio administracije kasnog Uruka. Nadgledali su pravilno odvijanje raznih poslova, a neki su snosili veću odgovornost jer su im bile povjerene i veće količine proizvoda. Čini se da su samo pojedini bili specijalizirani za određene vrste poslova (GAL SANGA SANGA, SANGA GA), dok je većina, vjerojatno po potrebi, sudjelovala u svim granama administracije.

Protoklinasti simboli koji se temeljem kasnijih sumerskih tekstova transkribiraju kao SANGA označavaju službenika u upravi gradova južne Mezopotamije u razdobljima Uruk IV i III. Dodatne riječi koje se povezuju s temeljnim naslovom pokazuju različite rangove i nadležnosti sanga. Prateći naslov SANGA na administrativnim pločicama dobivamo uvid u različite gospodarske aktivnosti u drevnoj Mezopotamiji (proizvodnja i promet tkanine, hrane, uzgoj i prerada ječma, pivarstvo, uzgoj stoke, organizacija radova sa zavisnom radnom snagom i dr.). Položaj sanga na leksičkim listama zajedno s podacima s administrativnih pločica prikazuje razgranat društveni sloj obrazovanih pisara, svrstanih u razrađe-

³² Usporedi unose na listama ATU 3, 2-3 (W 20266,1) o III 10; 14 (W 15892,a+) o III 2; 16 (W 21208,44) o II 7; 17 (W 15895,ao) o I 2; 17 (W 20266,27) o I 2; 17 (W 20552,5) o 14.

nu ljestvicu stupnjevanih nadležnosti i odgovornosti. Nazire se i njihova osobna materijalna podloga, pisarska kućanstva i vjerojatno pravo na udio u dobrima kojima upravljaju za pojedine institucije. NSanga najvjerojatnije nije pripadao vladajućim slojevima društva, na što upućuje i *Lu*₂ A lista i dokumenti u kojima se javljaju i osobe višeg statusa (EN, NAMEŠDA), međutim neki sange su svakako pripadali samom vrhu administracije (SANGA SANGA GAL, SANGA UMUN₂). Pisari se savršeno uklapaju u Earleova razmatranja o eliti kao skupini ljudi koja unutar zajednice kontrolira i usmjerava osnovne sirovine (Earle 1991). U burnom razdoblju formiranja mezopotamske kulture pismo se učvrstilo kao novo oruđe administrativne kontrole. Nositelji pisane riječi čuvali su i posredovali tradicionalne vrijednosti, ali je njihov krug usavršavao i unaprjeđivao samo pismo i pismovni sustav, a time je utjecao i na funkcioniranje mezopotamskog društva.

Bibliografija

Popis kratica

AJA American Journal of Archaeology, Princeton, Baltimore

ATU Archaische Texte aus Uruk, I-VII, Berlin, 1987-2001.

AUWE Ausgrabungen in Uruk-Warka-Endberichte

BagM Baghdader Mitteilungen, Berlin

BagM 22 Cavigneaux (Antoine), 1991, „Die Texte der 33. und 34. Kampagne“, *BagM* 22, 33-163

BBVO Berliner Beiträge zum Vorderer Orient, Berlin

CDLI Cuneiform Digital Library Initiative <http://cdli.ucla.edu>

CDLJ Cuneiform Digital Library Journal.

<http://cdli.ucla.edu/cdlj>

CUSAS 1 Monaco (Salvatore), 2007, *The Cornell University Archaic Tablets. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology* 1, CDL Press, Bethesda, Maryland

HJN inventarna oznaka privatne anonimne zbirke

IM inventarna oznaka pločica iz Narodnog muzeja Iraka, Bagdad

JCS Journal of Cuneiform Studies, New Haven

MS inventarna oznaka privatne anonimne zbirke, Europa

MSVO Materialien zu den frühen Schriftzeugnissen des Vorderen Orients, Gebr. Mann Verlag, Berlin

OBO Orbis Biblicus et Orientalis, Freiburg Switzerland

Or Orientalia, Rim

P oznaka pločica u *Cuneiform Digital Library Initiative*, <http://cdli.ucla.edu>

UET 2 Burrows (Eric), 1935, *Ur Excavations, Texts* 2, London

W terenska oznaka iskopavanja u Uruku (Warki)

WVDOG Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Leipzig, Berlin

ZATU M. W. Green (Margaret W.), Nissen (Hans J.), 1987, *Zeichenliste der archaischen Texte aus Uruk, ATU 2*, Berlin

Literatura

ADAMS, Robert McC. 2008. An Interdisciplinary Overview of a Mesopotamian City and its Hinterlands. *CDLJ Cuneiform Digital Library Journal*. 2008:1. <http://cdli.ucla.edu/cdlj> (posjet 17. veljače 2008.).

BECKER, Andrea, Marlies HEINZ. 1993. *Uruk-Kleinfunde I. Stein. AUWE Ausgrabungen in Uruk-Warka-Endberichte* 6. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

BIGGS, Robert D. 1967. Semitic Names in the Fara Period. *Or Orientalia* 36: 55-66.

CHARVÁT, Petr. 1996. On sealings and officials: Sumerian DUB and SANGA, c.3500-2500 B.C. U *Studies in Near Eastern Languages and Literatures. Memorial volume of Karel Petrůček*, ur. P. Zemánek, 181-192. Prag: The Oriental Institute, Academy of Sciences of the Czech Republic.

CHARVÁT, Petr. 2002. *Mesopotamia Before History*. London, New York: Routledge.

CRAWFORD, Harriet. 1994. *Sumer and the Sumerians*. Cambridge: Cambridge University Press.

DAHL, Jacob L. 2007. *The ruling family of Ur III Umma: a prosopographical analysis of an elite family in Southern Iraq 4000 years ago*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

EDZARD, Dietz O. 1998. Name, Namengedung (Onomastik). A. Sumerisch. U *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 9/1-2: 94-103, Berlin: Walter de Gruyter.

ENGLUND, Robert K. 1994. *Archaic Administrative Texts from Uruk, The Early Campaigns. ATU V*.

ENGLUND, Robert K. 1996. *Proto-Cuneiform Texts from Diverse Collections. MSVO Materialien zu den frühen Schriftzeugnissen des Vorderen Orients* 4. Berlin: Gebr. Mann Verlag.

ENGLUND, Robert K. 1998. Texts from The Late Uruk Period. U *Mesopotamien SpätUruk-Zeit und Frühdynastische Zeit*, ur. P. Attinger, M. Wäfler, *OBO Orbis Biblicus et Orientalis* 160/1: 15-233. Freiburg.

ENGLUND, Robert K. 2001. Grain Accounting Practices in Archaic Mesopotamia. U *Changing Views on Ancient Near Eastern Mathematic*, ur. J. Høyrup, P. Damerow, *BBVO* 19: 1-35.

ENGLUND, Robert K. 2009. The Smell of the Cage. *CDLJ Cuneiform Digital Library Journal*. 2009:4. <http://cdli.ucla.edu/cdlj> (posjet 20. ožujka 2010.).

ENGLUND, Robert K., Jean-Pierre GRÉGOIRE. 1991. *The Proto-Cuneiform Texts from Jemdet Nasr. MSVO Materialien zu den frühen Schriftzeugnissen des Vorderen Orients* 1. Berlin: Gebr. Mann Verlag.

- ENGLUND, Robert K., Hans J. Nissen. 1992. *Die lexikalischen Listen der archaischen Texte aus Uruk. ATU 3.*
- FALKENSTEIN, Adam. 1936. *Archaische Texte aus Uruk 1.* Berlin, Leipzig.
- FINKBEINER, Uwe. 1986. Uruk-Warka. Evidence of the Gamdat Nasr Period. U *Ĝamdat Nasr: Period or Regional Style?*, ur. U. Finkbeiner, W. Röllig, 33-56. Wiesbaden: Tiibingen Atlas des Vorderen Orients Beiheft B62.
- FRANKFORT, Lloyd H. 1968. *The Last Predynastic Period in Babylonia.* Cambridge: Cambridge University Press.
- GLASSNER, Jean-Jacques. 2003. *The Invention of Cuneiform. Writing in Sumer.* Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- GREEN, Margaret W., Hans J. Nissen. 1987. *Zeichenliste der Archaischen Texte aus Uruk. ATU 2.*
- HEINRICH, Ernst. 1982. *Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien.* Berlin: Walter de Gruyter.
- HUDSON, Michael. 2004. The Role of Accounting in Civilization's Economic Takeoff. U *Creating Economic Order: Record-keeping, Standardization, and the Development of Accounting in the Ancient Near East, vol. IV, A Colloquium Held at The British Museum, November 2000*, ur. M. Hudson, C. Wunsch, 1-22. Bethesda, Maryland: CDL Press.
- KUHRT, Amelie. 2002. *The Ancient Near East c. 3000-330 B. C.*, Vol. I i II, London: Routledge.
- LAMBERG-KARLOVSKY, Carl C. 1996. *Beyond the Tigris and Euphrates: Bronze Age Civilizations.* Beersheva: Ben Gurion University Press.
- LARSEN, Mogens Trolle. 1995. Introduction: literacy and social complexity. U *State and society. The emergence and development of social hierarchy and political centralization.* ur. J. Gledhill, B. Bender, M. Trolle Larsen, 173-191. London, New York: Routledge.
- LEICK, Gwendolyn. 2002. *Mesopotamia. The Invention of the City.* London: Penguin Books.
- MATTHEWS, Roger. 1993. *Cities, Seals, and Writing: Archaic Seal Impressions from Jemdet Nasr and Ur. MSVO Materialien zu den frühen Schriftzeugnissen des Vorderen Orients 2.* Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- MATTHEWS, Roger. 2002. *Secrets of the Dark Mound: Jemdet Nasr 1926-1928.* Warminster: British School of Archaeology in Iraq.
- NISSEN, Hans J. 1988. *The Early History of the Ancient Near East 9000-2000 B. C.* Chicago, London: The University of Chicago Press.
- NISSEN, Hans J., Peter Damerow, Robert K. Englund. 1993. *Archaic bookkeeping: early writing and techniques of economic administration in the ancient Near East.* Chicago: University of Chicago Press.
- OPPENHEIM, A. Leo. 1972. *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization.* Chicago: University of Chicago Press.
- OSTERMAN, Jasmina. 2010. *Onaj koji „pločicom ide brzo i ravno“.* Uloga pisara u nastajanju prvih urbanih civilizacija Sumera i Elama na prijelazu 4. u 3. tisućljeće prije Krista. Doktorska disertacija, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- ROAF, Michael. 1990. *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. Oxford: Equinox Ltd.
- SCHMANDT-BESSERAT, Denise. 1988. Tokens at Uruk. *BagM* 19: 1-176.
- STEINKELLER, Piotr. 1980. On the Reading and Location of the Toponyms ÚRxÚ.KI and A.HA.KI. *JCS Journal of Cuneiform Studies* 32: 23-33.
- STROMMINGER, Eva. 1980. The *Chronological Division of the Archaic Levels of Uruk-Eanna* VI to III/II: Past and Present. *AJA American Journal of Archaeology* 84/4: 479-487.
- VELDHUIS, Niek C. 1997. *Elementary Education at Nippur: The List of Trees and Wooden Objects*. Groningen: University of Groningen.
- VÉRTESALJI, Peter P. 1988. *Das Ende der Uruk-Zeit im Lichte der Grabungsergebnisse der sogenannten „archaischen“ Siedlung bei Uruk-Warka*. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 20: 9-26.
- VISICATO, Giuseppe. 2000. *The Power and the Writing. The Early Scribes of Mesopotamia*. Bethesda: CDL Press.
- WEBER, Max. 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. Berkeley: University of California Press.

Popis ilustracija

Geografska karta prostora Mezopotamije i Elama (Roaf 1990: 22)

Slika 1. Simbol SANGA (ArchSigns CDLI; <http://cdli.ucla.edu>. preuzeto 12. listopada 2008.)

Slika 2. *Lu₂* A leksička lista, *ATU* 3, pl. 020, W 21208,38, Uruk III, Uruk (CDLI; <http://cdli.ucla.edu>. preuzeto 12. listopada 2008.)

Slika 3. Protoklinasta pločica iz Uruka iz faze Uruk IV, *ATU* 5, pl. 106, W 9656,ex (CDLI; <http://cdli.ucla.edu>. preuzeto 12. listopada 2008.)

Slika 4. Protoklinasta pločica iz Djemdet Nasra iz faze Uruk III, *MSVO* 1, 212 (CDLI; <http://cdli.ucla.edu>. preuzeto 12. listopada 2008.)

Tablice

Tablica 1. Titula SANGA u tekstovima iz faze Uruk IV³³

	institucija	stoka	proizvodi	osoblje	polja	nejasno	Lu_2A	Druge liste	Ukupno
Uruk									
SANGA _a	24	11	19	6		21			55
GAL SANGA _a		1 (?)	1			3			5
SANGA _a UNUG _a	3	1				2			3
SANGA _a NUN	10	4	3		1	2			10
SANGA _a IB	3		1			2			3
SANGA _a KISAL _{a1}	1			2					2
SANGA _a DUB	5		1	4					5
SANGA _a GURUŠDA	1	1							1
APIN SANGA _a						1			1
SANGA _a SANGA _a	1			1			1		2
SANGA _a ZATU737 [*] SAL			2						2
SANGA _b	4	3	4			1			9
SANGA _b IB	1							1	1
SANGA _b UMUN ₂	1	1							1
SANGA _c						1			1
SANGA _c DUB		1							1
Ukupno	53	22	31	13	1	33	1	1	101
Uma									
SANGA _a			1						1
SANGA _a DUB	1			1					1
GAL SANGA _a	1			1					1
Ukupno	2		1	2					3
Nepoznato									
SANGA _a									1

³³ Popis pločica gdje se pojedini sange spominju vidi u OSTERMAN 2010: 369 – 377.

Tablica 2. Titula SANGA u tekstovima iz faze Uruk III³⁴

	institucija	stoka	žitarice	tkanina	proizvodi	osoblje	polja	NI+RU	UNUG	nejasno	Lu ₂ A	druge liste	ukupno
Ešnuna													
SANGA	3		3										3
Djemdet Nasr													
SANGA	12	1	5		7	3	2	4	1	5			22
SANGA NI+RU	3		2		3			6	1				6
SANGA GAL					1								1
SANGA NUN	1	1										1	2
SANGA AB	8	1			5	1		6		1			8
Ukupno	24	3	7	0	16	4	2	16	2	6	0	1	39
Larsa													
SANGA			1			1							2
Uma													
SANGA _a	15	15	1	2	9	3			2	6	1	2	40
SANGA _b					1								1
SANGA TE RAD	2	3	1		2	2				2			9
GAL SANGA	1	4			1								5
SANGASAN- GA GAL			1		1								2
SANGA DUB	1		1										1
SANGA NUN	1			1									1
SANGA KA- SKAL	2	1	1										2
SANGA NA- GAR ZI	2		4						1				4
SANGA UMUN ₂		1									4		5
NAM ₂ GAR SANGA AMA											3	2	5

³⁴ Popis pločica gdje se pojedini sange spominju vidi u OSTERMAN 2010: 369 – 377.

Title SANGA and Responsibilities of First Scribes

In this paper I would like to continue and deepen researches initiated in MA thesis. Main goal is to establish an integral picture of the life of scribes as an individual and as a part of one social group, and to determine their value in their environment and time and meaning of their inheritance for present day historical researches.

This study is based on the analyses of written and other material sources which I gathered in MA thesis. The analyzed textual sources are preserved administrative and lexical texts from the southern Mesopotamia which can be dated to the period from the end of the 4th millennium BC to the approximately middle of the 3rd millennium BC. Additional data will be obtained from the other material sources that will complete reconstruction of the scribal education and life.

For the purpose of the achievement of scientific contribution, the research results have been systematically analyzed in two parts: Late Uruk period and Early Dynastic period.

The starting point of my investigation is the first period in which the script appears and with it the persons that used it, Late Uruk period. During the 4th millennium BC in the broader region of Mesopotamia the Uruk culture appears. Its main features are an accelerated stratification of society and intense strengthening of control over certain segments of society and surrounding resources. The intense urbanization and hierarchical organization of settlements connected with the developed administration system, finally led to the formation of first writing system in the history of mankind.

There are over 5000 tablets that can be dated to the Late Uruk period. Most of them, around 4000, were found in the Uruk itself but the finds from the other Late Uruk sites (Jemdet Nasr, Uqair, Umma) provide us with the valuable information that fulfill our picture of that time.

The difficulties in the identification of scribes in this early period of Mesopotamian literacy start already with the questions about the title that designated this official. Although we can not say with certainty what was this title, on the bases of analyses of preserved administrative documents and symbols that supposedly denote various official titles the most probable candidate is the title SANGA.

On the Uruk IV tablets the symbol SANGA appears mainly on the tablets from the city of Uruk. From analyzes of the textual sources we can deduce that the title SANGA in the most cases appears in the context of some temple institutions. Those officials were mostly involved in the transactions regarding the livestock and distribution of various products and somewhat less with the labor forces. The most frequent titles are SANGA NUN, SANGA DUB and GAL SANGA. SANGA NUN, SANGA IB and GAL SANGA had a higher status. All data indicate

that SANGA in the Uruk IV period belonged to the already defined but still not standardized category of officials which were the members of higher layers of administrative hierarchy.

In the next phase of the Late Uruk period (Uruk III), the symbol SANGA is beside the tablets from the Uruk also found in the texts from Jemdet Nasr, Umma, Uqair, Larsa and Eshnuna. There are also the evidences from the texts of unknown origin. In the texts from Uruk the official SANGA is involved in all kind of recorded transactions. Most frequently he is connected with the textile and some other products (SANGA GA and SANGA ME). Somewhat less the SANGA officials took part in the distribution of grain or grain products (KU ŠIM SANGA and SANGA SANGA GAL).

In the texts from Jemdet Nasr SANGA was here mainly involved in the distribution of various products, somewhat less in the transactions of grain and grain products and even lesser in the context of cattle. He also occurs often with the term NI+RU which most probably designated excavated administrative center. He is also mentioned with the symbol for Uruk.

In Umma the symbol SANGA is most often found in the texts dealing with the livestock and after it in those with grain and various products. SANGA was also involved in the trade with the city of Uruk (UNUG).

On the bases of the information about the quantity of the product that particular officials SANGA received or the level of responsibility that they had I could established to some extent an inner hierarchy that existed among the various scribes. The officials GAL SANGA and SANGA SANGA GAL belonged to the highest level of the administration. Besides them, the officials SANGA AB and SANGA 3N₅₇ that appear exclusively in the administrative documents were also the members of upper level of administration. The high position is likewise indicated with the presence of seal impression on the tablets where the particular officials were responsible for the transaction (like SANGA KU₃ in Uruk, SANGA AB in Jemdet Nasr).

In the texts from Umma the official SANGA TE RAD, SANGA NAGAR ZI and NAM₂ GAR SANGA AMA belonged to the highest level of administration and in those from Uqair only the SANGA KU₆ RAD UR₂ had a distinctly high status.

Possible evidences for the high position of SANGA are a couple of tablets from Uruk, Umma and Eshnuna where there are indications about the existence of households that maybe belonged to them. That is the case with the SANGA E₂ RAD from Eshnuna, four SANGA's from Uruk (SANGA ERIM, NUNUZ SANGA, SANGA KI IB and SANGA) and one from Umma (SANGA KU₃).

Additional evidence for the inner hierarchy in the office of SANGA and for their position in the overall administration is the order of titles on the Lu₂ A list.

This order partially supports information obtained from the administrative texts but documents reflect more complex administrative structure in which there are much more categories of officials unattested on the list.

On the bases of all above mentioned results we can conclude that the officials with the title SANGA were significant and important part of the Late Uruk administration. They were responsible for the regular transactions of various good. Some of them had bigger responsibility and they received larger amount of products. Likewise, particular officials were specialized for specific sector, but majority of them worked, probably by necessity, in all branches of administration.

From the beginning the scribes were the pillars of institutional organizations. Learning to write was more then learning of signs and their meanings. In the schools the scribes were inserted with the values of their society and their profession. With their work they constantly emphasized the differences that separated them from the rest of community. Despite all changes that have taken place during the turbulent period of formation of Mesopotamian culture, the scribes, as carriers of the written word, became after the initial period of writing, the main driving force in creating new values just as they were the main guardians of traditional values.

Key words: southern Mesopotamia, Late Uruk period, SANGA, administrative organization.

Ključne riječi: južna Mezopotamija, razdoblje kasnog Uruka, SANGA, administrativna organizacija.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 43

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2011.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 43

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Damir Boras

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek),
Hrvoje Petrić (rani novi vijek), Željko Holjevac (moderna povijest),
Tvrtko Jakovina (suvremena povijest), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest),

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske,
Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti,
znanstvenog projekta „Triplex Confinium - hrvatska višegraničja
u euromediterranskom kontekstu“

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Marko Maraković

Lektura

Julija Barunčić Pletikosić

Tisak

Hitra produkcija knjiga d.o.o.

Tiskanje dovršeno u prosincu 2011. godine

Naklada

250 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*